

บทความวิชาการ

สำนักปฏิบัติธรรมกับพุทธวิธีการสอนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม ในบริบทของสังคมไทย*

DHAMMA PRACTICE CENTER WITH BUDDHIST TEACHING METHODS
TO IMPROVE QUALITY OF LIFE AND ENVIRONMENT IN THE CONTEXT
OF THAI SOCIETY

อนันต์ คติยะจันทร์

Anan Katiyachan

พระมหาพิสิฐ วิสิษฐบุญโญ

Phramaha Phisit Visitthapanyo

สมพงษ์ แสนคุณท้าว

Sompong Sankoon-town

กมลลักษณ์ ศรีวิรัตน์

Kamonlak Sriwirat

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย.

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

E-mail: anan.kati@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพุทธวิธีการสอนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมของสำนักปฏิบัติธรรม และเพื่อศึกษารูปแบบของสำนักปฏิบัติธรรมในบริบทของสังคมสมัยใหม่ ผลการศึกษาพบว่า ในปัจจุบันมีสำนักปฏิบัติธรรมที่มุ่งเน้นในการพัฒนาคุณภาพชีวิตกับสิ่งแวดล้อมตามหลักพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น โดยมีระเบียบข้อกำหนดในการจัดตั้งสถานที่ปฏิบัติธรรม เพื่อใช้ในการอนุเคราะห์แก่ประชาชนได้เข้าไปศึกษาหลักธรรมคำสอน โดยในประเทศไทยมีสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ 5 สาย ได้แก่ 1. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายพุทธ – โธ ตามแนวของหลวงปู่มั่น ฐิตโต 2. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายสัมมา – อะระหัง ตามแนวของพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ 3. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายพอง – ยุบ ตามแนวของสมเด็จพระพุทธาจารย์

*Received: 10 August 2024; Revised: 23 August 2024; Accepted: 28 August 2024

(อาจ อาสภมหาเถร) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร 4. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายอานาปานสติ ตามแนวของหลวงพ่อพุทธทาสภิกขุ และ 5. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายเคลื่อนไหว ตามแนวของหลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ ในส่วนของการศึกษารูปแบบของสำนักปฏิบัติธรรมในบริบทของสังคมสมัยใหม่ พบว่า การจัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย ที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตกับสิ่งแวดล้อมในสังคมปัจจุบัน โดยแยกประเด็นศึกษาแนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิต แนวคิดพระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม สำนักปฏิบัติธรรมในบริบทของสังคมสมัยใหม่ ซึ่งวัดได้ปรับตัวในการสร้างสถานที่สัปปายะ ด้วยหลัก 5 ส ได้แก่ สะสาง สะดวก สะอาด สุขลักษณะ สร้างนิสัย ทำให้เด็กยุคใหม่หันมาสนใจและเข้าสู่สำนักปฏิบัติธรรมในรูปแบบนี้มากขึ้น เพราะวัดมีความสะอาด มีความปลอดภัย มีความน่ารื่นรมย์

คำสำคัญ: สำนักปฏิบัติธรรม, พุทธวิธีการสอน, คุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม

Abstract

This article aims to study the Buddhist teaching method to develop the quality of life and environment of meditation practice centers and to study the form of meditation practice centers in the context of Thai modern society. The results of the study found that at present, more meditation practice centers focus on developing the quality of life and environment according to the principles of Buddhism. There are regulations and conditions for establishing meditation practice centers to facilitate people to study the principles of Dhamma teachings. There are 5 meditation practice centers in Thailand: 1) Meditation Centers in Bud-dho Practice which is the lineage of Luang Pu Man Phurithatto, 2) Meditation Centers in Samma-arahang Practice which is the lineage of Phramongkolthepmuni (Sodh Chanthasaro) of Wat Paknam Phasicharoen, 3) Meditation Centers in Pong-yup Practice which is the lineage of Somdej Phrabuddhacarya (Aj Asabha Mahathera) of Wat Mahathat Yuwaratrangsarit Ratchavoramahavihara, 4) Meditation Centers in Anapanasati Practice which is the lineage of Luang Por Buddhadasa Bhikkhu, and 5) Meditation Centers in Moving Practice which is the lineage of Luang Por Thien Jittasubho. In part of the study of the form of

meditation practice centers in the context of Thai modern society, it was found that the establishment of Vipassana Meditation Centers in Thailand promotes quality of life and the environment in today's society. Separate issues to study the concept of quality of life development, Buddhism and the environment, meditation centers in the context of Thai modern society, which has adapted in creating a supply place with the principle of 5 S's: Sa-sang (tidy), Sa-duak (set in order), Sa-ard (clean), Suka-luksana (hygiene), and Sang-nisai (build good habits). It makes a new generation of children more interested in entering meditation centers in this form because of their cleanliness, safety, and pleasure.

Keywords: Dhamma practice center, Buddhist Method, Quality of life and environment.

บทนำ

ในสมัยพุทธกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แบ่งการศึกษาไว้เป็น 2 อย่าง ได้แก่ 1. การศึกษาในรูปแบบคันถธุระ เป็นการศึกษาเล่าเรียนในสำนักที่มีพระมหาเถระอบรมสั่งสอน เป็นพระเถระที่แตกฉานในด้านต่าง ๆ ได้แก่ สำนักพระอุบาลีเถระ ให้การศึกษาด้านพระวินัย สำนักพระสารีบุตรเถระ ให้การศึกษาด้านพระอภิธรรม เป็นต้น และ 2. การศึกษาในรูปแบบวิปัสสนาธุระ แบ่งออกเป็น 2 แนวทาง ได้แก่ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยมีการเรียนการสอนในระดับพระอุปัชฌาย์ จนถึงระดับเจ้าสำนัก ซึ่งบางรูปอาจมาเรียนกรรมฐานจากสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเองก็มี

ส่วนในประเทศไทยยุคแรก ๆ สถานที่สำหรับบำเพ็ญจิตภาวนาจะเรียกกันว่า “สำนักกรรมฐาน” หรือ “สำนักวิปัสสนา” คือการปฏิบัติธรรมกรรมฐานระดับจิตเรียกว่า “สมถะ” ระดับปัญญารู้แจ้งสภาวะเรียกว่า “วิปัสสนา” ในปัจจุบันนี้เหมือนว่าคำเหล่านี้จะเลือน ๆ หรือหายไป คำว่า “สำนักปฏิบัติธรรม” เป็นการเรียกแบบรวม ๆ หรือคลุม ๆ ไป แต่ลักษณะการจัดรูปแบบ และขอบเขตการปฏิบัติกลายเป็นจำเพาะลงไปในเรื่องสมถะ เรื่องวิปัสสนา เน้นในระดับของจิตภาวนา ปัญญาภาวนา หรือที่สมัยก่อนชอบเรียกกว้าง ๆ ว่า “กรรมฐาน” เกิดขึ้นมาแทน และแพร่หลาย ซึ่งเป็นเรื่องของภาษา เรื่องถ้อยคำกับความนิยมตามสภาพจิตสภาพปัญญาของยุคสมัย (พระมหาอุทัย พลเทโว, 2561)

คำว่า “สำนักปฏิบัติธรรม” ในที่นี้ จะหมายถึงหน่วยย่อยที่ซ่อนอยู่ในวัด หรือมหาวิทยาลัย เพื่อเสริมเติมเน้นคุณสมบัติด้านหนึ่งของวัดนั้นหรือมหาวิทยาลัย มีสถานที่เป็นส่วนพิเศษสำหรับผู้

ต้องการเข้าอยู่ปฏิบัติธรรม ส่วนคำว่า “วัด” จะมีความหมายที่กว้าง ลึกซึ่งมากมายหลายประการ ดังเช่นคำกล่าวของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่ว่า “วัด” มีความหมายกว้างลึกทั่วรอบมากมายยิ่งกว่า “สำนักปฏิบัติธรรม” เช่น ในทางนิเวศและเนื้อตัวของชีวิต ถ้ามีวัดอยู่ สำนักปฏิบัติก็เป็นส่วนเสริมเติมเน้นคุณสมบัติด้านหนึ่งของวัดนั้น จัดสถานที่เป็นส่วนพิเศษให้สำหรับผู้ที่ต้องการเข้าอยู่ปฏิบัติ แล้วก็เรียกชื่อตรงไปตามนั้นว่าสำนักกรรมฐาน เหมือนเป็นหน่วยย่อยที่ซ่อนอยู่ในวัด (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2560)

สำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ถือเป็นหัวใจหลักในการประกาศพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่เหมือนกับศาสนาอื่น ๆ และเป็นหัวใจหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยอดีตจนถึงยุคปัจจุบัน ดังนั้น สำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทยนั้น ถือว่ามีอยู่หลายสำนัก และแต่ละสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่างก็มีวิธี รูปแบบการปฏิบัติที่แตกต่างกัน ซึ่งในปัจจุบันสามารถแยกได้ 5 สำนัก ได้แก่ 1. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายพุท – โธ ตามแนวของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต 2. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายสัมมา – อระหัง ตามแนวของพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ 3. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายพอง – ยุบ ตามแนวของสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) วัดมหาธาตุฯ 4. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายอานาปานสติ ตามแนวของหลวงพ่อกุฑมัทธนาภิขุ และ 5. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายเคลื่อนไหวก ตามแนวของหลวงพ่อกุฑมัทธนาภิขุ ซึ่งในปัจจุบันหลายสำนักมีสาขามากมาย ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งหลายสำนักวิปัสสนากรรมฐานได้รับการขึ้นทะเบียนจากสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ จัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ซึ่งให้การรับรองและเป็นสถานที่ที่มีความเป็นสปปายะ สะดวก สบาย และมีมิติทางสิ่งแวดล้อมมากยิ่งขึ้น

การทำสมาธิเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะเป็นปัจจัยที่ทำให้เด็กสามารถเรียนรู้เกี่ยวกับสิ่งรอบตัวได้ หากนักเรียนคนใดมีสมาธิบกพร่อง เช่น มีสมาธิในช่วงเวลาสั้น ไม่สามารถตั้งใจทำอะไรได้นานพอ การเรียนรู้ของนักเรียนก็คงไม่ต่อเนื่อง หยุดชะงักเป็นช่วง ๆ หรือเรียนรู้ได้เพียงเล็กน้อย ทั้งที่มีสิ่งต่าง ๆ อีกมากมายที่จะต้องรู้ เช่น ถ้านักเรียนไม่มีสมาธิฟังครู นักเรียนก็อาจจะได้ยินครูพูดเพียง 5 นาทีแรกเท่านั้น และที่เหลืออีกเกือบชั่วโมง นักเรียนก็จะใจลอยวอกแวกไปตามสิ่งที่อยู่รอบตัว สรุปว่า ชั่วโมงนั้นนักเรียนเก็บความรู้จากครูเพียงร้อยละ 5 ในขณะที่คนอื่นเก็บได้เกือบถึงร้อยละ 80 (อุมาพร ตรังคสมบัติ, 2544)

ในปัจจุบันมีการจัดอบรมวิปัสสนากรรมฐานกันอย่างแพร่หลาย ทำให้ปรากฏรูปแบบของการปฏิบัติมากมายที่เกิดจากการอบรมสั่งสอน ประสบการณ์ การประยุกต์เพื่อใช้เป็นอุบายในการฝึกกรรมฐานของวิปัสสนาจารย์ทั้งพระภิกษุและฆราวาส หรือสอนวิธีกำหนดอารมณ์หลักสำหรับผู้ปฏิบัติใช้ภาวนาเพื่อผูกโยงใจให้มั่นไว้อยู่กับกรรมฐาน โดยมักใช้คำบริกรรมภาวนาต่าง ๆ กัน เช่น วิธีการสอนนั่งสมาธิอาจจะสอนให้ใช้คำบริกรรม “พอง-ยุบ” หรือบริกรรมว่า “พุท-โธ” บางอาจารย์ก็สอนให้นั่งหลับตาทำสมาธิ แต่ให้เจริญสติเป็นจังหวะต่าง ๆ ของการเคลื่อนไหว และวิธีการสอนเดินจงกรมบางสำนักก็ให้มีสติสัมปชัญญะในขณะเดิน โดยไม่ต้องมีคำบริกรรมใด ๆ แต่บางสำนักก็ให้ฝึกเดินจงกรมด้วยการใช้คำบริกรรมให้ตรงกับก้าวเท้าเดินในปัจจุบันขณะนั้น ๆ เช่น ขวย่างหนอ ซ้ายย่างหนอ อีกทั้งวิธีการสอนการกำหนดอริยาบถย่อย บางสำนักก็ให้บริกรรมให้ทันปัจจุบันในขณะที่ยกมือไปจับสิ่งของต่าง ๆ ว่า ยกหนอ ไปหนอ จับหนอ แต่บางสำนักห้ามกล่าวคำบริกรรมใด ๆ (ทั้งเปล่งเสียงพูดออกมา หรือแม้แต่บริกรรมในใจ) โดยให้กำหนดรู้จรดไปที่สภาวะของรูปและนามหรือที่ปรากฏเฉพาะหน้าในขณะที่ทำกิจต่าง ๆ เป็นต้น (พระครูปลัดนิคม นาควโร (รอดอุไร), 2561)

จากความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ในอดีตจะทราบเฉพาะพระสงฆ์ แต่ปัจจุบันประชาชนทั่วไปที่มีความสนใจในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีมากยิ่งขึ้น จึงทำให้เกิดสำนักปฏิบัติธรรมแพร่กระจายไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย และผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเมื่อปฏิบัติจนจิตเกิดความสงบแล้ว พบว่า ความสงบสุขนั้นมีอยู่จริง จึงทำให้สุขภาพกาย สุขภาพใจดีขึ้นจะได้ประชาสัมพันธ์บอกต่อ ๆ กันถึงสถานที่ปฏิบัติธรรมต่าง ๆ จึงเกิดเป็นรูปแบบและวิธีการสอนของแต่ละสำนักขึ้นในปัจจุบัน

แนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิต

คำว่า “พัฒนา” โดยรูปศัพท์แล้วมาจากคำภาษาอังกฤษว่า Development แปลว่า การเปลี่ยนแปลงที่เล็กละน้อย โดยผ่านลำดับขั้นตอนต่าง ๆ ไปสู่ระดับที่สามารถขยายตัวขึ้น เติบโตขึ้น มีการปรับปรุงให้ดีขึ้น และเหมาะสมกว่าเดิมหรืออาจก้าวหน้าไปถึงขั้นที่อุดมสมบูรณ์เป็นที่น่าพอใจ (ปกรณ ปรียากร, 2554)

วิวัฒนาการของแนวคิดพื้นฐานของการพัฒนาของมนุษย์ ล้วนเกี่ยวกับธรรมชาติ ซึ่งได้มีการวิวัฒนาการตามลำดับ ดังนี้ (1) การพัฒนาในสภาพที่มนุษย์อยู่ภายใต้อิทธิพลของธรรมชาติ (2) การพัฒนาที่มนุษย์พยายามเอาชนะธรรมชาติ (3) การพัฒนาที่มนุษย์เอาชนะธรรมชาติได้และนำธรรมชาติ

มาใช้ประโยชน์ ทั้งหมดนี้เป็นการพัฒนาเพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่ดีขึ้น (Better Change) ช่วยเพิ่มอัตราเร่งในการทำกิจกรรมหรือการผลิตให้รวดเร็วขึ้น (Better Speed) และทำให้สภาพความเป็นอยู่ของมนุษย์ดีขึ้น (Better Life) กว่าเดิม ในด้านคุณภาพและปริมาณ (วิรัช วิรัชนิภาวรรณ, 2554)

ในหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาเองนั้น ได้ให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคนและการพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นอย่างแรก ได้แก่ ศีล 5 ซึ่งเป็นหลักพัฒนาคุณภาพชีวิตขั้นพื้นฐานของมนุษย์ก็ได้ สอดคล้องกับพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงประเด็น “จิตวิทยาชี้แนะการศึกษาให้พัฒนาคนอย่างถูกทาง พฤติกรรมการกินอยู่ที่พัฒนา บ่งชี้ว่าการศึกษาได้เริ่มต้น” ในหนังสือพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืนเอาไว้ว่า เวลานั้นมนุษย์พัฒนามาถึงจุดหัวต่อนี้ หมายความว่า เราได้ประสบปัญหาจนกระทั่งว่า มันทำให้เราต้องคิดในแง่นี้ จิตวิทยาก็จะต้องพิจารณาเรื่องนี้ด้วย ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นมนุษย์หรือสิ่งที่มนุษย์จะกระทำนั้น ทำอย่างไรจะให้เกิดประโยชน์ที่เกื้อกูลทั้ง 3 ส่วนอย่างนี้ จนกระทั่งเราสามารถพูดได้ว่า สิ่งใดที่เกื้อกูลต่อชีวิตก็เกื้อกูลต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมด้วย สิ่งใดเกื้อกูลต่อสังคมก็เกื้อกูลต่อชีวิตและสิ่งแวดล้อมด้วย สิ่งใดเกื้อกูลสิ่งแวดล้อมก็เกื้อกูลต่อชีวิตและสังคมด้วย ถ้าเราสามารถทำได้ถึงขั้นนี้ อันนี้คือการพัฒนาที่ยั่งยืน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2543) นอกจากนี้แล้วพระพุทธศาสนาเองยังมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาประเทศด้วย ดังที่ ปวญ อังภาภรณ์ ที่ได้เสนอแนวคิดบทบาทของพระพุทธศาสนาที่มีต่อการพัฒนาประเทศไว้ว่า ถ้าปราศจากศีลธรรมเสียแล้ว การพัฒนาประเทศไม่ว่าจะพัฒนาไปทางไหน ย่อมจะบกพร่องและไม่สมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะพัฒนาไปในด้านเป้าหมายซึ่งจะผิด ผลสุดท้าย อาจจะพัฒนาไปทางไหนที่จะเห็นความเจริญทางวัตถุซึ่งเป็นเรื่องสำคัญยิ่งกว่าเรื่องที่สำคัญแท้ ๆ คือ ความเจริญในทางปัญญาและในทางศีลธรรม การขาดจากศีลธรรมนั้นจะทำให้โลกเสื่อมโทรม พระพุทธศาสนาจะช่วยเหลือในการพัฒนาชาติได้ดั่งนั้น ย่อมอาศัยพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสื่อสำหรับสืบพระศาสนา และการที่พุทธศาสนาจะช่วยให้มีการพัฒนาชาติได้ดีจริง ๆ ก็คือ อาศัยหลักเกณฑ์บางประการ ดังนี้

- 1) ความเชื่อในพุทธศาสนา ต้องเป็นความเชื่อที่บริสุทธิ์ไม่เจือปนความเชื่อถือโชคลางทางไสยศาสตร์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “คนโง่นั้นมีวแต่พิเคราะห์ดวงดาว” ฉะนั้น ในการที่จะทำให้นุษย์โลกมีความสมบูรณ์ทั้งในด้านวัตถุและสติปัญญา ก็ควรจะพัฒนาศาสนาใหม่ให้เกิดความบริสุทธิ์
- 2) ความเชื่อในพุทธศาสนา เป็นความเชื่อที่มีมูลฐาน ตั้งอยู่ในเหตุผลและวิชา ไม่ใช่ตั้งอยู่ในความเชื่อโดยมมายอย่างเดียว หรือวิชา พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ท่านทั้งหลาย อย่าพึงเชื่อสิ่งใดเพียง

เพราะที่ได้ฟังตาม ๆ กันมา หรือเพราะเคยเห็นเช่นนั้น ๆ ต่อมา ฯลฯ ท่านจงเอาข้อที่ได้เห็น ได้ฟัง ได้ไตร่ตรองดูด้วยเหตุผลจนเกิดความชัดเจนแล้วจึงค่อยเชื่อ

3) การที่จะนำเอาคำสอนของพุทธศาสนามาประยุกต์กับสภาพปัจจุบัน ซึ่งลักษณะของสังคมได้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จึงจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง วิธีการประยุกต์พระธรรม ซึ่งเป็นอมตะอยู่แล้ว มาใช้กับสภาพปัจจุบัน ซึ่งจะต้องมีการศึกษาและวิจัยอย่างถ่องแท้

4) การพัฒนานั้น จำเป็นที่จะต้องใช้ทางโลกและทางธรรม เพราะฉะนั้น ทางฝ่ายพระสงฆ์ทางฝ่ายบ้านเมืองที่ดี ต้องร่วมมือกันอย่างมาก มีหลายกรณีที่ฝ่ายบ้านเมืองเพิกเฉยต่อความสำคัญของวัดในชนบทและในเมือง และเพิกเฉยต่อความสำคัญของการเป็นผู้นำของพระสงฆ์ในหมู่บ้าน ถ้าความร่วมมือทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาสดำเนินไปด้วยดี ก็จะเป็นประโยชน์ทั้ง 2 เปลี่ยนแปลงเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณภาพชีวิตนั้น มีความสำคัญกับทุกคน ถ้าทุกคนมีคุณภาพชีวิตที่ดีก็จะทำให้อยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข (ปวญ อังภากรณ์, 2530)

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า การพัฒนาในหลักทางพระพุทธศาสนานั้น จะเริ่มพัฒนาที่คนก่อนเสมอ โดยหลักที่ใช้ในการพัฒนาคือ หลักของศีล 5 เพราะ ศีล คือ ความปกติ เมื่อบุคคลตั้งอยู่ในศีลแล้ว สังคมนั้น ๆ ก็จะปกติสุข เมื่อบุคคลมีศีลสมบูรณ์ ก็จะส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาตนเอง พัฒนาชุมชน และพัฒนาสังคมต่อไป

พุทธวิธีการสอนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม

ในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการพัฒนาทั้งในส่วนของบุคคลและสังคม แต่จะเน้นที่การพัฒนาคน เพราะเมื่อคนพัฒนาแล้ว ทั้งทางด้านร่างกาย และจิตใจ จะนำไปสู่การพัฒนาชุมชน สังคม และเป็นการพัฒนาที่ทำให้เกิดผลของการพัฒนาอย่างแท้จริง เป้าหมายของการพัฒนาคือการปลดปล่อยตนเองให้พ้นจากความทุกข์ทางกายและทางจิตใจ โดยการให้ความสำคัญกับความสุขทางจิตใจอันเกิดจากคามมีอิสรภาพที่พึ่งตนเองได้และความเข้มแข็งของบุคคลและสังคม ซึ่งเป็นเครื่องชี้ให้เห็นระดับการพัฒนาประการหนึ่ง หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เป็นเครื่องพัฒนา ทำให้เจริญ ทำให้เป็นให้มีขึ้น ผูกอบรม คือ ภาวนา มี 4 ประการ คือ

1) กายภาวนา หมายถึง การเจริญ การพัฒนากาย การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง 5 ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณไม่ให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

2) สีสภาวนา หมายถึง การเจริญศีล พัฒนาความประพฤติ การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน

3) จิตภาวนา หมายถึง การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น

4) ปัญญาภาวนา หมายถึง การเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2543)

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งธรรมชาติ มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกับธรรมชาติ ดังนั้นพระพุทธศาสนากับธรรมชาติจึงมีความสัมพันธ์กันตั้งแต่เริ่มแรก ดังคำกล่าวที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งธรรมและกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ จนสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการดับทุกข์ให้พระองค์เองได้ ทรงอุทิศพระชนม์ชีพหลังการตรัสรู้เพื่อประกาศความสำคัญของธรรมชาติ กฎธรรมชาติและวิธีปฏิบัติตนให้ถูกต้องสอดคล้องกับธรรมชาติ กฎธรรมชาติและวิธีปฏิบัติตนให้ถูกต้องและสอดคล้องกับธรรมชาติ เพื่อที่จะได้ดำรงชีวิตอยู่กับธรรมชาติอย่างสันติสุข (พระมหาจรรยา สุทธิญาโน, 2536) พระพุทธองค์ทรงใส่ใจในความแตกต่างระหว่างบุคคลผู้ที่พระองค์ทรงสอน ทั้งในระหว่างเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดถึงแม้บุคคลที่ไร้ซึ่งสติปัญญา พระพุทธองค์ก็ทรงมีวิธีการสอนที่แยบคาย โดยให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ โดยนำเอาหลักภาวนามาเป็นตัวพัฒนาบุคลิกภาพก่อน ต่อมาเป็นพัฒนาด้านความประพฤติ พัฒนาด้านจิตใจ และส่งเสริมให้เกิดปัญญา

ดังนั้น วัดทุกวัดควรจะต้องให้มีการศึกษาอบรมภาคปฏิบัติภาวนาธรรม และควรให้มีการเข้มงวดกวดขันความประพฤติปฏิบัติของพระภิกษุสามเณร ให้อยู่ในศีลาจารวัตรที่งดงามด้วยมาตรการที่เข้มแข็งจริงจังและต่อเนื่อง ควรจัดให้มีการอบรมสมณวิปัสสนากัมมัฏฐานแก่สาธุชนพุทธบริษัท เปิดโอกาสให้ญาติโยมทั่วไปมีโอกาสบำเพ็ญกุศล ปฏิบัติธรรม สร้างคุณงามความดี ทั้งทาน ศีลและภาวนาไปด้วยกัน และประการสำคัญ คือ เจ้าอาวาสจะต้องเป็นผู้นำ ลงมือศึกษาทั้งภาคปริยัติและ

ภาคปฏิบัติด้วยตนเอง ทั้งชักนำส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรและญาติโยมมองเห็นคุณค่าของการปฏิบัติพระสัทธรรม เพื่อให้เกิดความสันติสุข (พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงคล), 2549) เพราะสติมีคุณค่าต่อการดำเนินชีวิต ทั้งกับบุคคลที่มีจุดหมายในชีวิตเพื่อเข้าถึงความสุขในปัจจุบัน ปลายภพ หรือความสุขอันสูงสุดคือ การเข้าถึงพระนิพพาน สติ นับว่าเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้บรรลุจุดหมายดังกล่าว อย่างไรก็ตาม สติเป็นเพียงเครื่องมือเกื้อหนุน เพราะการจะบรรลุเป้าหมายดังกล่าว ยังจำเป็นต้องอาศัยหลักปฏิบัติอื่นตามระดับของผู้ฝึกปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา เบื้องต้นคือ ระดับของการเป็นโสดาบัน ที่ในระหว่างการฝึกปฏิบัติเรียกว่า โสดาปัตติมรรค หรือทางที่ทำให้ไปสู่การเป็นโสดาบันที่มีศีล 5 เป็นพื้นฐานในการปฏิบัติที่สำคัญ และนับว่าเป็นเรื่องที่อุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนาพึงปฏิบัติ สติกับศีลสัมพันธ์ในแง่ของสติคือความตั้งใจมั่น (สตินทรีย์) ทำให้ไม่ประมาทในการไม่ก้าวล่วงละเมิดศีล ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงสติกับการดำเนินชีวิตจำต้องมีศีล 5 มาเกี่ยวข้องในฐานะเป็นหลักประพฤติปฏิบัติขั้นพื้นฐานที่มนุษย์พึงมีต่อตนเอง ต่อผู้อื่นและต่อสังคมสิ่งแวดล้อม ที่ต้องอาศัยสติเป็นเครื่องกำกับการกระทำควบคุมความประพฤติทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ (จงลักษณ์ เผือกผิวงค์, 2560)

ดังนั้น บทบาทที่สำคัญของสำนักปฏิบัติธรรมในหลาย ๆ สำนัก ได้ใช้พุทธวิธีการสอนที่เน้นหลักของภาวนา 4 เป็นพื้นฐานในการพัฒนาคือ 1. กายภาวนา พัฒนาให้ร่างกายของผู้มาปฏิบัติมีความแข็งแรง มีสุขภาพที่ดีก่อน 2. ศีลภาวนา พัฒนาด้านพฤติกรรมของแต่ละคนให้มีความพร้อมและมีพฤติกรรมที่ดีงาม ทั้งทางกาย วาจา ใจ 3. จิตภาวนา พัฒนารูปแบบการบริหารจิตใจ สร้างความสงบภายในจิตใจ และ 4. ปัญญาภาวนา พัฒนาองค์ความคิดให้เห็นสภาวะความเป็นจริงของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นหลักพุทธวิธีการสอนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมอย่างแท้จริง

สำนักปฏิบัติธรรมในบริบทของสังคมสมัยใหม่

ในปัจจุบันนี้ การจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรม จะต้องดำเนินการผ่านกองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ โดยมีขั้นตอนเสนอเรื่องขอจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดไว้เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติ ดังนี้ (กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2553)

ขั้นตอนที่ 1 เจ้าคณะจังหวัด จัดประชุมคณะกรรมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด คัดเลือกวัดที่เหมาะสม แล้วแจ้งเจ้าอาวาสวัดที่ได้รับการคัดเลือกทราบ

ขั้นตอนที่ 2 เจ้าอาวาสวัดที่ได้รับการคัดเลือกเพื่อจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดยื่นหนังสือขอจัดตั้งต่อคณะกรรมการจัดตั้งตามแบบที่กำหนด (แบบ สธจ. 1)

ขั้นตอนที่ 3 เจ้าคณะจังหวัด ประธานคณะกรรมการจัดตั้ง รายงานเสนอเจ้าคณะภาค ตามแบบที่กำหนด (แบบ สธจ. 2)

ขั้นตอนที่ 4 เจ้าคณะภาคพิจารณาลงนามเสนอความเห็นและรายงานเสนอต่อ เจ้าคณะใหญ่

ขั้นตอนที่ 5 เจ้าคณะใหญ่พิจารณาลงนามเสนอความเห็นนำเข้าที่ประชุมมหาเถร สมาคมด้วยตนเองในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง หรือส่งเรื่องโดยตรงให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ หรือส่งเรื่องคืนให้เจ้าคณะจังหวัดดำเนินการจัดส่งให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติดำเนินการจัดทำวาระเพื่อนำเสนอที่ประชุมมหาเถรสมาคมพิจารณาอนุมัติ

ขั้นตอนที่ 6 เลขาธิการมหาเถรสมาคมนำเสนอที่ประชุมมหาเถรสมาคมพิจารณาอนุมัติจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด

ขั้นตอนที่ 7 สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ จัดทำมติมหาเถรสมาคมแจ้งให้เจ้าคณะจังหวัดทราบ และขึ้นทะเบียนเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด

ขั้นตอนที่ 8 เจ้าคณะจังหวัดแจ้งเจ้าอาวาสวัดที่เป็นสถานที่จัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทราบเพื่อดำเนินกิจกรรมจัดการศึกษาปฏิบัติธรรมให้แก่พุทธบริษัทต่อไป

ขั้นตอนที่ 9 สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ โดยกองพุทธศาสนศึกษา และมหาเถรสมาคมปกครองดูแลคณะสงฆ์ วัดเป็นเสมือนนิติบุคคลตามกฎหมายมีเจ้าอาวาสเป็นผู้ปกครองวัด มีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 กำหนดอำนาจหน้าที่ในการปฏิบัติภารกิจของมหาเถรสมาคมในมาตรา 15 และเจ้าอาวาสในมาตรา 37

จะเห็นได้ว่า “สำนักปฏิบัติธรรม” ในประเทศไทยนั้นมีการพัฒนาการแนวทางในการปฏิบัติภาวนาและสอนศิษยานุศิษย์ ซึ่งต่างเลือกถือธรรมเป็นอารมณ์สมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐานตามจริตอัธยาศัยของตนสืบต่อ ๆ กันมานั้น ประกอบด้วยสำนักใหญ่ 5 สำนัก คือ สำนักพุทโธ สำนักอานาปานสติ สำนักสติปัฏฐาน 4 บริกรรมอุบาสก-อุบาสิกา สำนักนามรูป และสำนักสัมมาอรัญ (สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (หลวงปู่ศุข), 2555) นอกจากสำนักปฏิบัติธรรมใหญ่ 5 สำนักดังที่กล่าวแล้วยังมีสำนักปฏิบัติธรรมสายอื่น ๆ อีก ดังนี้

1) สำนักกรรมฐานมัชฌิมาแบบลำดับ โดยวัดราชสิทธาราม (พลับ) เป็นสำนักปฏิบัติธรรมกรรมฐานหลักมัชฌิมาแบบลำดับแทนวัดแสนท้าวโกฐ ยุคทวาราวดี แทนวัดไตรภูมิป่าแก้ว ยุคสุโขทัย

แทนวัดป่าแก้ว ยุคกรุงศรีอยุธยาไว้ได้ยาวนานที่สุด ซึ่งแต่ละยุคศึกษากรรมฐานแบบเดียวกันจนถึงปัจจุบันนี้ สืบทอดโดยไม่ขาดสาย ไม่ขาดระยะ บางยุคก็เจริญ บางยุคก็เสื่อม ตามหลักพระไตรลักษณ์ โดยสมเด็จพระสังฆราชญาณสังวร (สุก ญาณสังวร) หรือที่นิยมเรียกว่า สมเด็จพระสังฆราชสุก โกเถื่อน

2) สำนักปฏิบัติธรรมแนวการปฏิบัติ เน้นการเจริญสติรู้การเคลื่อนไหวของกาย ตามหลักสติปัฏฐาน 4 เช่น วัดสนามใน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี โดยหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก วัดป่าสุคะโต สถาบันสติปัฏฐาน อำเภอกำแพงศรี จังหวัดชัยภูมิ โดย พ่อคำเขียน สุวณฺโณ เป็นต้น

3) แนวการปฏิบัติ มโนมยิทธิ บริกรรม “นะ มะ พะ ธะ” และสอนอนุสติบริกรรม พุทโธ เช่น วัดจันทาราม (วัดท่าซุง) อำเภอมะนัง จังหวัดอุทัยธานี โดยพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) วัดเขาวง (ถ้ำนารายณ์) อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี โดยพระครูภาวนาพิลาศ (วัชรชัย อินทวิโส) เป็นต้น

4) สำนักของท่านสัตยา นารายัน โกเอ็นก้า (S.N. Goenka) ขรवासชาวอินเดียที่เดินทางมาค้าขายในพม่า และได้ไปฝึกวิปัสสนากับพระอาจารย์อุบาชิน (Venerable U Ba Khin) ภิกษุชาวพม่า ด้วยรูปแบบสติปัฏฐานแบบไม่มีองค์บริกรรม ในท่านั่งสมาธิอย่างเดียวนานวันละ 10 ชั่วโมง ปัจจุบันท่านโกเอ็นก้าได้ขยายสำนักไปทั่วโลกหลายสิบประเทศ รวมถึงประเทศไทยด้วย ศูนย์วิปัสสนาตามแนวของอาจารย์โกเอ็นก้า ประเทศไทย มีศูนย์วิปัสสนาตามแนวทางของท่านอาจารย์โกเอ็นก้า รวมทั้งหมด 5 ศูนย์ อยู่ในความดูแลของสำนักงานมูลนิธิส่งเสริมวิปัสสนากรรมฐานในพระสังฆราชูปถัมภ์ ประกอบด้วย (1) ศูนย์วิปัสสนาธรรมกมล อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี (2) ศูนย์วิปัสสนาธรรมอาภา อำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก (3) ศูนย์วิปัสสนาธรรมสุวรรณา อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น (4) ศูนย์วิปัสสนาธรรมกาญจนา อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี (5) ศูนย์วิปัสสนาธรรมธานี เขตคลองสามวา กรุงเทพมหานคร โดยอาจารย์สัตยา นารายัน โกเอ็นก้า (S.N. Goenka) (พระมหาอุทัย พลเทโว, 2561)

โดยการปฏิบัติธรรมมีกระบวนการเรียนรู้ โดยผ่านกระบวนการ การสาธิต การปฏิบัติ การบรรยายธรรม การสอบ-ส่งอารมณ์ ปรับอินทรีย์ มีเนื้อหาตามหลักสติปัฏฐานสูตร ใช้หลักการกำหนดรู้ด้วยอาตาปี สติมา สัมปชาโน ปฏิบัติจดจ่อ ติดต่อ ต่อเนื่อง จนเกิดปัญญาเห็นแจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีการจัดสถานที่ปฏิบัติธรรมให้สัปปายะ จัดบริการสื่อ มีหนังสือสวดมนต์ วิดีทัศน์ สาธิตการปฏิบัติ หนังสือคู่มือการปฏิบัติธรรมไว้ให้ศึกษา เป็นไปตามมาตรา 24 ที่มีการจัดกระบวนการเรียนรู้ จัดเนื้อหาและกิจกรรมให้สอดคล้องกับความสนใจและความถนัดของผู้เรียน เรียนรู้จากประสบ

การณ้จริง ปลุกฝังคุณธรรม ค่านิยมที่ดีงาม จัดบรรยากาศสภาพแวดล้อม สื่อการเรียนและสิ่งอำนวยความสะดวก เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้และมีความรอบรู้ ทั้งนี้ ผู้สอนและผู้เรียนอาจเรียนรู้ไปพร้อม ๆ กัน จากสื่อการเรียนการสอนและแหล่งวิทยาการประเภทต่าง ๆ จัดการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นได้ทุกเวลาทุกสถานที่ มีการประสานความร่วมมือกับบิดามารดาผู้ปกครอง และบุคคลในชุมชนทุกฝ่ายเพื่อร่วมกันพัฒนาผู้เรียนตามศักยภาพ (พระครูปลัดนิคม นาควโร (รอดอุไร), 2561)

โดยในประเทศไทยนั้น สำนักปฏิบัติธรรมที่ได้รับการยอมรับจากประชาชนทั่วไป และจากชาวต่างประเทศนั้น มีอยู่ 5 สายด้วยกัน คือ 1. สายพุท – โธ เป็นการบริกรรมภาวนาลมหายใจเข้าว่า พุท ลมหายใจออกว่า โธ เป็นพื้นฐานในการปฏิบัติ เหมาะสำหรับผู้เวยวชนในการเจริญสติ 2. สายสัมมา – อระหัง กำหนดลมหายใจภาวนาว่า สัมมา – อระหัง ให้รู้ตัวตนอยู่ตลอดเวลา 3. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายพอง – ยุบ โดยกำหนดลมหายใจเข้า พอง ลมหายใจออก ยุบ ให้มีสติอยู่ระหว่างท้องน้อยเสมอ 4. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายอานาปานสติ พิจารณาลมหายใจเข้า – รู้ ลมหายใจออก – รู้ และ 5. สำนักวิปัสสนากรรมฐาน สายเคลื่อนไหว กำหนดสติอยู่ในการเคลื่อนไหว โดยไม่ละสติออกจากตัว โดยสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง 5 สายนี้ เป็นที่นิยมของทั้งชาวไทย และชาวต่างประเทศที่เข้ามาศึกษารูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย อีกทั้งทุกสำนักจะมีสาขาทั้งในประเทศและสาขาต่างประเทศ ซึ่งถือได้ว่าเป็นทุนทางวัฒนธรรมของประเทศไทยอีกด้วย

สรุป

ปัจจุบันประชาชนที่ประสบกับความทุกข์ ต่างมองหาสถานปฏิบัติธรรมที่สามารถจัดความทุกข์ออกไปได้ ซึ่งความทุกข์มาในหลาย ๆ รูปแบบ ยิ่งความเจริญทางด้านวัตถุมากขึ้นไป ความสะดวกสบายมากขึ้นไป ก็ทำให้ประชาชนเกิดความทุกข์ได้ง่าย สำนักปฏิบัติธรรมหลาย ๆ แห่ง จึงมีแนวคิดและวิธีการใหม่ ๆ เข้ามาบริหารจัดการภายในพื้นที่ เพื่อให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิต และรักษาสังแวดล้อม ทั้งภายในวัดเองและบริเวณรอบชุมชน วัดจึงปรับตัวในการสร้างสถานที่สัปปายะ ด้วยหลัก 5 ส ได้แก่ สะสาง สะดวก สะอาด สุขลักษณะ สร้างนิสัย ทำให้เด็กยุคใหม่สนใจเข้าสู่สำนักปฏิบัติธรรมในรูปแบบนี้มากขึ้น เพราะวัดมีความสะอาด มีความปลอดภัย มีความน่ารื่นรมย์ และเหมาะแก่ประชาชนทุกเพศ ทุกวัย ที่เข้ามายังสถานที่ปฏิบัติธรรม และบางสำนักปฏิบัติธรรมยังมีแหล่งเรียนรู้ทางด้านพระพุทธศาสนา ด้านวัฒนธรรมประเพณี ด้านวิถีชีวิตชุมชน และด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ศูนย์วิปัสสนาไร่เชิงตะวัน (ว.วชิรเมธี) จังหวัดเชียงราย ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน จังหวัดขอนแก่น และ

ศูนย์ปฏิบัติธรรมบ้านสว่างใจ จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น ซึ่งเปิดโอกาสให้ประชาชนที่ไม่ได้มาปฏิบัติธรรม สามารถเข้ามาชมแหล่งเรียนรู้ในด้านต่าง ๆ ได้อีกด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2553). *สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ดีเด่นประจำปี พ.ศ. 2553*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- จงลักษณ์ เผือกผิวงค์. (2560). การประยุกต์ใช้สติในการดำเนินชีวิตประจำวัน : ศึกษากรณีผู้ปฏิบัติธรรมวัดคูบอน. ใน *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ปกรณ ปรียากร. (2554). *ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาในการบริหารการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สามเจริญพานิช.
- ปวย อึ้งภากรณ์. (2530). *ศาสนธรรมกับการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โกมลคีมทอง.
- พระครูปลัดนิคม นาควโร (รอดอุไร). (2561). การพัฒนารูปแบบและมาตรฐานในการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดกรุงเทพมหานคร. ใน *ดุชนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2543). *การพัฒนาที่ยั่งยืน*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาณ. (2536). *พระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา.
- พระมหาอุทัย พลเทโว. (2561). บูรณาการพุทธธรรมและศาสตร์พระราชเพื่อเสริมสร้างประสิทธิภาพการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ใน *ดุชนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงฺคโล). (2549). *การบริหารวัด*. นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด.
- วิรัช วิรัชนิการวรรณ. (2554). *ความหมายของการพัฒนา คำที่มีความใกล้เคียง และแนวคิดพื้นฐานของการพัฒนา*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2560). *สำนักปฏิบัติธรรมที่สมนามคือพื้นธรรม พื้นถิ่น พื้นไทย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อริยมรรค.
- สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ (ช่วง วรปัญญา). (2555). *สัมโมทนียกถาในคู่มือปฏิบัติสมณวิปัสสนากรรมฐาน 5 สาย*. นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินติ้ง กรุ๊ป จำกัด.
- อุมาพร ตรังสมบัติ. (2544). *สร้างสมาธิให้คุณลูก*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: ศูนย์วิจัยและพัฒนาครอบครัว.